

УДК 321.64(497.1)“1944”

doi 10.46793/LZ-LIV2.211DJ

ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Примљен: 11. 08. 2024.

Прихваћен: 18. 09. 2024.

Др Миша Ђурковић*

Научни саветник

Институт за европске студије, Београд

КАЈИЦА МИЛАНОВ, БРАНИСЛАВ СТРАЊАКОВИЋ И МЕХАНИЗМИ УСПОСТАВЉАЊА ТОТАЛИТАРИЗМА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Апстракт: Осам деценија после 1944. као кључне године за промену режима у Србији, и даље доминирају тезе да је Србија тада ослобођена. Аутор преиспитује одређење процеса смене власти који се тада десио. Користећи радове Кајице Миланова и Бранислава Страњаковића, изворно објављене у емиграцији као сведочанства о начинима успостављања тоталитарне власти у Србији и Југославији, износи хипотезу да је једну окупацију тада заменила друга. Нацистичку окупацију заменио је комунистички тоталитарни систем заснован на „ослобађању“ људи од приватне имовине, људских права и слобода, владавине права и елементарне сигурности, од породичних вредности, вере и традиције итд. Уз то постоје бројна сведочанства да су „ослободиоци“ Србију доживљавали као окупациону зону а њене становнике као непријатеље. На основу свега тога и резултата владавине титоистичког система, тврдимо да се о 1944. не може говорити као о години ослобођења.

Кључне речи: комунисти, партизани, Тито, година 1944, тоталитаризам, Кајица Миланов, Бранислав Страњаковић.

*

Ове године навршава се осам деценија од 1944. године. У титоистичком систему ово је била година револуције и ослобођења, односно победе над фашистима и њиховим домаћим помагачима, како се то тада говорило. Након 1990. године укинут је једнопартијски систем, а после 2000. године рехабилитован је тзв. четнички покрет односно формацијама Југословенске војске у отаџбини, скинута је формално етикета издајника и признат статус ослободилачког и антифашистичког покрета¹. У Србији данас сем у питањима *цендера* постоји начелна слобода академског истраживања

* mdjurkov@gmail.com

¹ У Словенији је то урађено већ 1992. године када је и припадницима Михаиловићевог покрета признат статус антифашистичких бораца.

и чини се да вреди поставити питање од кога су пошли и организатори овог скупа о томе шта је 1944. година заиста била за српски народ и Србију.

Прилог се састоји из три дела. Најпре ћемо да испитамо природу 1944. године и да пробамо да захватимо сложену и вишеслојну природу политичких процеса који су се у Србији тада одвијали. Затим ћемо да уведемо личност професора Кајице Миланова који се после рата вратио из заробљеништва, и који је након неколико година живота у време успостављања нове власти, успео да напусти земљу и да се пресели у Аустралију. Миланов је веома значајан српски професор философије, али и велики родољуб, који је у емиграцији објавио две значајне књиге социолошко-политиколошке природе. Институт за европске студије је као део својих активности покренуо и процес упознавања са радом и стваралаштвом великана из емиграције па смо после конференције и зборника посвећених Лази М. Костићу 2019², учествовали у припреми и објављивању Милановљевих важних студија *Титовићина у Југославији*³ и *Обрачун*⁴. Трећи део се бави питањем које је Кајица Миланов детаљно обрађивао у *Титовићини*, начинима и механизмима успостављања Титове тоталитарне власти. Уз њега укључујемо и рад Бранислава Страњаковића, односно његову важну књигу објављену већ 1946. године у емиграцији⁵.

Иако Миланов не помиње термин тоталитаризам, већ тотална власт из књиге је лако уочљиво да је детаљно анализирао управо процесе које су Франц Нојман, Арентова, Бжежински и Фридрих и други класици ове дисциплине одређивали као механизме тоталитарне власти. Страњаковић такође описује ове процесе и чак уводи термине тоталитарци и тоталитаризам, што је евидентно међу првима забележио. Његова књига је објављена одмах после рата, 1946, и она није могла у потпуности да захвати овај период послератне консолидације режима, па је нагласак на ратном периоду и почетку завођења тоталитарног режима. Топаловићева књига *Како су комунисти дограбили власти у Југославији* је објављена 1964. и већ је имала довољну дистанцу и могућност коришћења објављених сведочанстава и књига попут Дедијерових *Дневника*. Књига Миланова је изашла 1952. и запањујуће је минуциозна анализа ових механизма.

Коначно, полазећи од увида да је режим који је 1944. почео да се успоставља користио екстремне репресалије, убиства и застрашивања

² Лази М. Костић: *наука, идентитет, родољубље*, ИЕС, Институт за српску културу, Београд, Никшић, 2019.

³ Кајица Миланов, *Титовићина у Југославији*, Гутенбергова галаксија, ИЕС, Друштво за привредну историју, Београд, 2021.

⁴ Кајица Миланов, *Обрачун*, Гутенбергова галаксија, ИЕС, Друштво за привредну историју, Београд, 2023.

⁵ Branko Lazić, *Titov pokret i režim u Jugoslaviji, 1941-1946.*, друго издање, Дење новине, Gornji Milanovac, 1992.

према народу кога је наводно ослобађао, све до 26. јануара 1945.⁶ када је тек уведена обавеза суђења пре егзекуције, дакле да је режим био тоталитаран и тиме укидао било какву слободу, и с обзиром на то да је тај режим гледао на територију Србије као непријатељску и као територију коју треба третирати као окупирану, тешко је одбранили хипотезу о 1944. као о години ослобођења.

Од титоизма који је тада успостављен, чини се да се ни 34 године после формалног пада диктатуре нисмо ослободили јер смо уз Русе једини народ у Источној Европи који је сачувао фараонски музеј какви су подизани преминулим комунистичким лидерима. Србија је може се рећи „ослобођена“ од српске народне краљевске традиције и некомунистичке елите, која је протерана, побијена, осуђена на затворске робије и тиме заправо од континуитета српске државности која се рађала и развијала од 1804. године све до 1944. Тек данас са муком покушавамо да се вратимо тој традицији, али је услов да се ослободимо од идеје да нас је Тито 1944. ослободио. Формулација по којој је једну окупацију (немачку) заменила друга (комунистичка и антисрпска тиранија) је више него валидна хипотеза на којој треба радити, посебно у светлу односа других источноевропских народа према својој историји и историографији о Другом светском рату. Грађани Србије су уз то ослобађани од статуса грађана и претварани у робове и сужње, ослобађани су од своје приватне имовине, од традиције, породице, вере која их је и под Турцима сачувала, а често и од елементарне људскости.

*

Сваког двадесетог октобра делегација коју чине званичници града Београда, руске амбасаде у Београду и представници СУБНОР-а полаже венац на Гробље ослободилаца Београда и обележава Дан ослобођења Београда. Додуше, Дан Београда се не прославља више тог датума већ од 16. до 19. априла, но идеја о ослобађању Београда 20. октобра 1944, као уосталом и о ослобађању Србије, и 2024. године опстаје у јавном простору и јавном дискурсу. Осамдесет година после свега што се тада издешавало, чини се да треба озбиљно преиспитати хипотезу о томе да ли је Србија тада ослобођена.⁷ Дакле да ли је ослобођена, од кога је ослобођена, какви

⁶ Одлично сведочење о том периоду хапшења, стрељања, и животу у ОЗНА-иним затворима док се чека смрт видети у мемоарима протe Саве Банковић, *У предворју пакла*, Катена мунди, Београд, 2018.

⁷ Многе од историјских епизода се напросто репродукују као митови иако постоје јасни докази да се нису догодиле или се нису одвијале тако како се и даље предаје у школама. Одличан пример је Марш на Рим из октобра 1922. који се обележава као почетак фашизма. Роџер Грифин је изванредно демонстрирао да се марш заправо никада није догодио у смислу у коме се обично о њему говори, те да је процесција

су резултати деловања ослободилаца, којим су механизмима ослобађали државу, које су намере тих ослободилаца и коначно, какви су резултати ослобођења, питања су на која би из савремене перспективе требало да пробамо да одговоримо.

Јасно је зашто је Русима важно да се овај датум прославља на тај начин. Они су у наступању истеривали Немце из свих земаља које су им биле на путу коначног уништења Хитлеровог система који их је напао. Но у исто време су свуда углавном на силу успостављали тоталитарни систем комунизма што народи Пољске, Чешке, Мађарске и тако даље тешко да могу да виде као ослобађање.⁸ Један тоталитарни систем, фашистички, мењао је други тоталитарни систем, комунистички. Отуд се перцепција 1944. радикално разликује код Руса и код народа које су тада ослобађали а које данас неретко оптужују као профашистичке јер не желе да славе процес у коме је једну окупацију де факто мењала друга, са совјетским тенковима као главном подршком новим властима, раније маргиналима. Парламентарна скупштина Савета Европе донела је у јануару 2006. године посебну Резолуцију 1481 о потреби међународне осуде злочина тоталитарних комунистичких режима. У Сенату Чешке 2008. године усвојена је Прашка декларација о злочинима комунистичких режима.

У Србији се ништа слично није десило. Штавише, у јавном дискурсу, на јавном сервису, на београдском и другим универзитетима, у невладином сектору, медијима доминирају субјекти који репродукују идеологију „ослобођења“ и тврде да су сви процеси повезани са успостављањем и консолидовањем Титове власти легитимни. Дакле доказана убиства десетина хиљада људи у пар година, слање на робију (посебно у Сремску Митровицу) цвета српске елите⁹, прогон свештеника и убиство митрополита Јоаникија Липовца и других епископа, затим брутални обрачуни и понижавања својих дојучерашњих другова и саучесника на Голом отоку итд. и даље се бране као неопходни механизми за консолидацију власти, као што се брани и идеја о неопходности обрачуна са великосрпском буржоазијом и кажњавање Срба за наводно доминантни положај у првој Југославији.

сквадриста била дозвољен догађај. Мусолини власт није узео маршем на улици, већ је добио након разговора са краљем пре него што се такозвани марш одржао. Видети Роџер Грифин, „*Marciare e marciare*: пролиферација маршева проистеклих након догађаја 28-29. октобра у Риму“, у Миша Бурковић (ур.) *Фашизам у нашој епохи*, ИЕС, Чигоја штампа, Београд 2023, стр. 18-41.

⁸ Уз пут су масовно чинили злочине силовања, а Славко Зечевић у својим мемоарима сведочи да од тога нису биле изузете ни другарице партизанке. Види Славко Зечевић, *Сећања и казивања*, издање аутора, 2004.

⁹ Уместо писаца, дипломата, доктора наука, професора универзитета, који су често знали по више светских језика, власт преузимају металостругари, абације, шлосери, несвршени студенти, несвршени учитељи итд. Највећи писац тог система завршио је четири разреда основне и два калемарске школе.

Део пакета је и тзв. решавање националног питања у Југославији које је врло јасно постављено као цепање српског етничког и историјског простора и засновано на конструисању и креирању нових нација од српског етничког супстрата у складу са моделима које је поставила Аустроугарска и касније Коминтерна. И док је јасно зашто се таква историографија развија и форсира у околним државама, на основама нових синтетичких нација које су комунисти креирали, није јасно зашто српска наука и јавни простор и даље деле ове титоистичке наративе. Или је и то доказ да се титоистичке окупације и даље нисмо ослободили ни 34 године после формалног пада комунизма... Велике заслуге за то имају и фондациије и субјекти из западних земаља који сада академски бране и подржавају исте оне комунистичке снаге које су од 1943. подржавали и довели на власт у Југославији.¹⁰

*

Можда су најбољи сведоци онога што се дешавало у то доба у Србији истакнути српски научници из дијаспоре који су емигрирали спасавајући своју главу. Овом приликом издвојили смо два и даље мало позната великана друштвене и политичке анализе, односно политичке социологије – професора философије Кајицу Миланова и историчара, публицисту и такође доктора наука Бранислава Страњаковића. Један долази са српског севера, из Обилићева, а други из Ужица; један је професор епистемологије, а други историчар и политиколог. Њихове на западу мало познате студије, од којих Милановљеве још нису преведене на стране језике нити је о њима тамо (а нажалост ни код нас) писано, јесу веома важни прилози историји и теорији студија тоталитаризма, као и студија механизма успостављања комунистичке тоталитарне власти. Страњаковић јесте био припадник ЈВО и истакнути српски антикомунистички интелектуалац, но Миланов је као резервни официр читав рат провео у заробљеништву и није припадао ниједном покрету или војсци у грађанском рату у Југославији. Но ниво озбиљности анализе и дубина захвата код оба аутора су на веома високом нивоу, чак и кад се мери релативна непристрасност и објективност у детаљној анализи механизма тоталитарног овладавања земљом и комунистичких циљева.

Кајица Миланов¹¹ је српски философ који је докторирао у Немачкој у Берлину 1932, код врхунских професора попут Николаја Хартмана и Артура

¹⁰ Како је то народни песник забележио: Да не беше проклетог Черчила, Србија би монархија била.

¹¹ Детаљније о његовој биографији погледати у прилогу који је Борис Милосављевић направио за књигу *Титовитина*. Види Борис Милосављевић, „Историографски и методолошки значај дела Кајице Миланова“, у *Титовитина у Југославији*, Гутенбергова галаксија, ИЕС, Друштво за проучавање привредне историје, Београд, 2021, стр. 323-338.

Либерта и посебно се специјализовао за епистемологију и теорију сазнања. Но током студирања тамо имао је прилике да слуша предавања психологије код Волфганга Келера и врхунских познавалаца друштвене теорије, историје и економије Фридриха Мајнекеа и Вернера Зомбарта. После доктората вратио се и запослио у Београду на Филозофском факултету где је предавао теорију сазнања и логику и објавио књигу под тим називом на чијем се поновном издању ради данас у Србији. Са избијањем рата мобилисан је, заробљен и одведен у немачки логор где је провео читав рат. Вратио се 1945. године и затекао на свом факултету ситуацију у којој је Душан Недељковић предавао све предмете сузбијајући „грађанску филозофију“ и онемогућавајући колегама да предају. У земљи се није задржао дуго свестан тога какав се систем изграђује и емигрирао је већ 1947. године преко Мађарске и Аустрије. Стигао је до Аустралије и запослио се на Универзитету Тасманија где је до краја каријере предавао философске предмете.

Но још док је боравио у земљи те три године почео је да сакупља материјал за студирање природе новог режима и механизма којима он граби власт и гради своју легалност и „легитимитет“. Са тиме је наставио и у емиграцији и већ 1952. године појавила се у Мелбурну доскора заборављена волуминозна студија *Титовићина у Југославији*. Други важан каснији допринос друштвеној теорији и природи односа своје генерације према Југославији објавио је 1969. под називом *Обрачун*.

Интересовање за њега и његове философске студије покренули су средином осамдесетих година Александар Павковић и Војислав Божичковић када су објавили и прилоге о њему. Божичковић је имао прилике и да га лично сретне у позним годинама живота у старачком дому. Но његове политиколошке прилоге тек недавно смо поново открили и представили по први пут у домовини. Ове године објавили смо и представили *Обрачун* као његов финални покушај анализе положаја српског народа у то доба и отворених питања за будућност. Али за овај наш прилог далеко је важнија студија *Титовићина* коју су сјајно приредили Борис Милосављевић и академик Часлав Оцић. Књигу су објавили Гутенбергова галаксија, ИЕС и Друштво за изучавање привредне историје, а онда смо поводом тога направили први семинар о његовом раду и делу на ИЕС. Учествовали су између осталог и професори Божичковић и Павковић¹².

Књига је веома важан прилог разумевању природе система Титовштине како га Миланов разуме и представља важан прилог побијању тезе о ослободилачкој природи режима. Миланов је своју књигу писао нешто касније него Страњаковић и имао је прилику да захвати и друштвене промене

¹² Семинар се може погледати на страници <https://www.youtube.com/watch?v=z0H6LY9N8ag>. Као последица ове обнове интересовања за њега, у Новом Кнежевцу је од недавно једна улица названа по њему.

које је комунистичка власт иницирала током првих седам-осам година своје узурпације, па чак и да да начелну анализу односа појединачних етничких група према новом систему и новој власти. Годину дана након објављивања књиге у лондонском часопису Порука објавио је одличан чланак „Спор око тумачења српске историје“ у коме је изванредно захватио чак и прве спорове унутар комунистичке идеолошке структуре поводом покушаја Душана Недељковића да инструментализује српску историју и философску мисао за потребе нових газда, што је изазвало Ђиласову реакцију и у крајњем исходу удаљавање Недељковића са катедре за филозофију на којој је претходно сам све предавао и испитивао све студенте из свих предмета.

Но, *Титовићина* је једно озбиљно, детаљно и врло солидно штиво, писано одмереним тоном, и веома важно сведочанство о успостављању такозваних народних демократија, односно комунистичке тоталитарне диктатуре. Књига, која има и предговор Слободан Јовановића, састоји се из начелног Увода и десет глава од којих прве три и шеста детаљно обрађују механизме узурпације и механизма трансформације државног и друштвеног система. У Уводу се јасно представља циљ овог процеса који има две димензије. Друга је постављање Југославије као језгра из кога ће се радити на ширењу комунизма на југу Европе, а први, претходни је трансформација те државе у комунистичку „тоталну“ диктатуру. Он га одређује на следећи начин: „Циљ те социјалне револуције јесте рушење основних вредности грађанског друштва, дакле, слободе, приватне својине и приватних правних тековина, затим хришћанства и националних традиција и најзад и самог грађанског сталежа као друштвене класе и успостављање нове идеологије, новог друштвеног поретка помоћу силе... Ради тога је организована у земљи тотална власт над свим људима и она располаже са свим добрима, дакле са свим и људским и стварним вредностима у земљи“ (Миланов, 16). Сва власт је сконцентрисана код малог броја комунистичких функционера (процена каже да их је око 1500, стр. 23) који по рецептима из Москве спроводе комунизирање свих грана и делова друштвеног живота. Миланов сјајно примећује да ниједна диктатура у Југославији у свој тиранији и шпијунажи није никада ишла „до кухињског лонца из кога човек једе, до кревета на коме спава и до гаћа које носи“ (стр. 79)

Прва глава обрађује управо организацију силе и преузимање власти. Кључни је термин силе. Мала група револуционара, фанатизована, добро организована и брутална настоји да свуда најпре овлада силом и да помоћу ње загосподари инструментима државе које затим де факто користи против народа коме је обећавала побољшања и одређене користи. У овој глави се редом обрађују улога и методе узурпиране законодавне и управне власти, затим свемогућих тајних служби Озне и Удбе, које су деценијама могле да приводе и испитују људе без судског налога и икакве законске основе,

затим војне силе и глајхшалтоване и инструментализоване судске власти. Кључно је увођење система страха (од свега и свакога), несигурности, потказивања, који производи атомизацију и разбијање друштва и у коме је сваки човек сведен на роба без заштите са којим комунистичка држава може да ради шта хоће.

На страни 93, касније, Миланов као одличан психолог указује на ову погубну комбинацију застрашивања и пропаганде која игра на убијање сваке човекове независности. Но то иде са поводљивошћу једног броја људи и са циљем стварања такозваног новог човека, тј. комунисти настоје да људе „ослободе“ од самих себе, од своје суштине, независности, друштвености, традиције и у крајњем случају људскости какву смо раније познавали: “Да би они постали погодни за комунистички поредак, они морају од независних, самосталних и разумних личности, постати лако поводљива а марљива бића, која све потврђују, а ништа не мисле, безгранично обожавају своје политичко вођство, слепо верују и марљиво понављају све комунистичке пароле, дакле бића која су и у највећој беди у стању да буду срећна, једном речју они морају бити разграђени и изнова изграђени“. Или мало даље: „Дакле сваки грађанин у Југославији има да бира између тога да буде сировина комунистичке пропаганде машине и изгнанства, затвора и смрти. У сваком случају он има да се одрекне себе, своје личности и слободе.“

Друга глава обрађује комунистички притисак на породицу, друштво и српску нацију, као и преобликовање права и државе. Миланов још тада сјајно уочава како је пре свега породица као основна ћелија грађанског и сеоског друштва на удару и како комунисти тајним инструкцијама врло јасно подстичу разбијање породице, и хушкају мужеве и жене једне на друге, а децу посебно против својих родитеља. Деца су у пионирској организацији повезана као у Хитлерјугенду, показује Миланов (стр. 50). Подстиче се распусна сексуалност и одриче право родитељима да контролишу своју децу, којој се објашњава да ништа не дугују родитељима и да су осећаји љубави и поштовања према њима само предрасуде које треба развејати¹³. Муж се третира као експлоататор и жена учи да верност и поштовање дугује партији и систему, а не свом мужу (стр. 54). Ови сјајни увиди спадају међу најбоље и најпрегнантније анализе разарања породице као основног циља у списима који су представљали и анализирали тоталитаризам. Миланов је лепо уочио да је разарање природне породице услов за разарање човека, друштвености и слободе и тога се треба сетити данас када западни системи

¹³ Живко Топаловић истиче да су комунисти омладину привлачили забавама, игранкама и другим облицима уживања чиме су их окретали против традиционалног морала. Уз то омогућавали су им брзо напредовање и фанатизам. Види *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, Izdanje Sindikalista i Naše reči, London, 1964. стр. 30 и стр. 80.

потпуно понављају ове моделе где паралелно иду разарање породице, сузбијање владавине права и потонуће у дигитални надзорни тоталитаризам.

Разарањем породице, разара се и друштво, а следећи корак у „ослобођењу“ је борба против српског национализма и решавање националног питања на чисто антисрпским основама. Миланов говори о снажном потискивању Срба и српства уопште (стр. 56). Држава је као и право такође стављена у пуну функцију комуниста и уместо владавине права и закона управља се и влада по тајним директивама партије које заправо чине праве законе државе (стр. 61). Ово је остала основа природе комунистичког режима све до краја. Иако су постајали формални устави, закони, регулативе, затим самоуправни систем овековечен у ЗУР-у, раднички савети итд, увек је стварне одлуке доносио паралелни систем партијских комитета у координацији са деловањем тајних служби као главних инструмената за потчињавање номиналне структуре моћи оној стварној.

Наредна, трећа глава обрађује „ослобађање“ људи од приватне имовине у Југославији. Миланов користи израз комунизирање привреде и обрађује отимање приватног земљишта кроз аграрну реформу, затим национализацију индустрије, трговине и занатства као основних привредних грана. Тиме је наводно ослободилачка држава укинула људима економску основу независности и слободе. Миланов сјајно разобличава злочиначку подршку коју су Титу за ове потезе дале западне земље уз услов који је он прихватио да комплетно обештети њихове компаније и приватна лица за сваки део имовине који је национализован (стр. 65). Домаћи субјекти наравно нису имали ту привилегију, па је њима отимао без зазора и тим средствима су исплаћивани странци. Занимљиво је да је Тито у предизборном говору позвао људе да не плаћају порез, да би наравно по учвршћивању власти ситуација била измењена. Нова власт је почела да продаје народу пошилке Унра и тиме обезбедила себи знатне финансије. Миланов лепо примећује: “Дакле, отприлике две године су САД преко Унре финансирале комунизирање Југославије. Оне су на тај начин преко Унре не само санирале динар и финансије Титовог режима, него су много допринеле одржању и учвршћивању на власти тиранина који је погазио сва она права човека и грађанина ради којих су САД ушле у рат и за која се борио амерички народ.” (стр. 75). На наредној страни он примећује како су САД и западне силе и после сукоба са Коминформом наставиле да одржавају Тита на власти уместо да помогну народима Југославије да се изборе за слободу.

Конечно, након институционалне и економске тоталитарне диктатуре, Миланов у шестој глави објашњава простор пропаганде и васпитавања народа. Ово је најдуже поглавље јер аутор сјајно уочава да је преумљивање људи у комбинацији застрашивања, пропаганде и васпитавања младих

генерација, најважнији простор за изградњу некаквог легитимитета и поунутривања диктаторског система код популације. Овде се детаљно обрађују систем просвете и одвајање деце од родитеља, универзитети, штампа, филм, позориште као инструменти пропаганде, сузбијање цркве из јавне сфере, инструментализација науке и философије¹⁴. Посебно вредан је списак појмова којима комунисти изврћу и мењају смисао пунећи термине потпуно другачијим појмовним садржајем. Овај орвелијански речник са прецизним објашњењима протеже се на чак десет страна.

Књига доноси још мноштво вредног материјала о природи титовштине као тотал(итар)ног система, али и ово што смо приказали јасно показује да циљ титоистичког режима није била никаква слобода и ослобођење људи, већ успостављање тираније у којој су их ослобађали од свега онога што их чини слободним људима, члановима породице, власницима, и носиоцима идентитета слободних заједница.

*

О Браниславу Страњаковићу нажалост знамо мање иако је он живео у Европи, у Швајцарској и Француској после рата и имао врло активну улогу у публицистици и антикомунистичком деловању. Сарађивао је нпр. са Борисом Сувариним познатим дисидентом и каснијим антикомунистом који је на основу личног искуства демаскирао природу комунистичке организације. Наш аутор је изданак познате ужичке породице интелектуалаца, рођен је 1923. а као млад човек учествовао је у деловању ЈВО. Рођени стриц му је био професор историје Драгослав Страњаковић. Очигледно је још током рата детаљно сакупљао материјал за књигу која се појавила већ 1946. Назив књиге је *Титов покрет и режим у Југославији 1941-1946.* и запањујуће је зрела анализа коју је урадио човек од само 23 године. Ова књига је у нешто измењеном виду објављена на француском 1957 године¹⁵ и има занимљив приказ на енглеском језику наредне године.¹⁶

Докторирао је крајем четрдесетих у Швајцарској и већ 1950 године објавио своју тезу као монографију под називом *Лењин и Трећа интернационала*¹⁷. Предговор за ово издање урадио је чувени Рејмон Арон.

¹⁴ О глајхшалтовању свих ових сфера духовног стваралаштва после рата треба погледати докторску студију Предрага Ј. Марковића објављену као монографија. Види Предраг Ј. Марковић, *Београд између истока и запада 1948 – 1965*, Службени лист, Београд, 1996.

¹⁵ Branko Lazitch, *Tito et la révolution yougoslave: 1937-1956*, Fasquelle, Paris, 1957.

¹⁶ Ivo Lapenna, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 36, No. 87 (Jun., 1958), pp. 573-576 (4 pages)

¹⁷ Branko Lazitch, *Lenine et la 3e Internationale*, La Baconniere, 1951. Постоји базична страна на француској *Викимедији* која доноси попис дела која је објавио на француском језику. https://fr.wikipedia.org/wiki/Branko_Lazitch

Наставио је да сарађује са Суварином и да објављује студије комунистичког покрета дефинишући себе на француском говорном подручју као једног од највећих експерата у окружењу које је тада било веома филокомунистичко. Писао је за бројне угледне часописе попут *Експреса* и објавио десетак монографија и студија међу које спада и *Биографски речник Коминтерне*, објављен на енглеском код Хувера 1973. године. Годину дана раније код Стенфорда је са Милорадом Драшковићем објавио велику монографију *Лењин и коминтерна*. Такође ваља поменути и студију из 1983. са Жан Франсоа Ревелом *Како завршавају демократије*. Преминуо је 1984. у Паризу. Своје радове је објављивао под псеудонимом Бранко Лазић.

Његово прво и за нас најважније дело *Титов покрет и режим у Југославији 1941-1946*, појавило се у домовини већ 1992. године, али је рецепција остала недовољна. О делу, а и о аутору још увек није урађена прегледна студија која би представила овај веома важан опус, човека који је за разлику од Миланова објављивао на француском и енглеском језику и оставио значајан траг у међународним студијама тоталитаризма. Ова књига је објављена дакле шест година пре Хане Арент и аутор врло прецизно користи и одређује смисао и механизме тоталитаризма. Лазић, на стр. 38, користи реч „тоталитарци“ за комунисте, а на страни 40 говори о „тоталитарној идеологији“. Ово је дакле десет година пре класичне студије Фридриха и Бжежинског и требало би истражити од кога је он покупио овај теоријски апарат и врло јасно и прецизно га припремио на систем комуниста који је тек почео да се успоставља у Југославији.

На страни 41 он описује механизме која нова „ослободилачка“ власт користи према популацији коју ослобађа. Цитирамо: „Масовна убијања, пљачке, уништавања народне имовине, затирање биолошких основа народа од стране партизана, тако еклатантни у грађанском рату, по садашњем стању ствари, под Титовим режимом, су не само бивши, него би они хтели да их прикажу као и да су непостојећи. Неће се под садашњим условима знати у свету, а још мање говорити, и писати у земљи да је за првих неколико месеци партизанске активности у Црној Гори побијено толико становништва да целокупни списак није могао стати у шест издатих књига. Неће се саопштавати податци о селу Озринићи код Никшића, где је од 300 кућа остало само 10 незапаљено, нити фотографије о пасјим гробљима, као оном код Колашина, где је само из једне јаме извађено 240 људи и жена побијених од партизана, нити о уништавању читавих породица и братстава, као Џаковића, где су десетине чланова побијени. Кад југословенска комисија за злочине окупатора и њихових помагача данас објављује податке о Босни и Херцеговини, онда се нигде неће наћи да су у срезу Гацко убијени од партизана до краја 1943 године, 931 човек, жена и дете, док је за исто време пало од усташа 855 жртва, да је у општини Придворице 180 душа убијено,

да је у срезу Фоча почетком 1942. године, убијено 305 Срба, да се око 500 жена и деце, натераних од партизана на повлачење, смрзло у фебруару 1943. године, између Дрвара и Гламоча. Докле год је Тито на власти неће се моћи скупити прецизни и потпуни податци који ће показати колико је партизанска акција повећала жртве српског народа.“. Као што је познато, ми ни до данас немамо прецизно утврђене податке о страдању српског народа и, штавише, на нашу срамоту, то је постало предмет академско-политичке борбе између неколико струја, уз у најмању руку нејасну позицију државе према свему томе.

На страни 162 Страњаковић каже: „Најзад Титов режим има три битне ознаке које носе на себи најгори тоталитарни печат: организовање терора над идеолошким противницима и контроле над свима непоузданима, идентификовање владајуће Комунистичке партије са народом, вође са државом и култ вође Тита без примера ма где у садашњој Европи.“ У овим редовима врло лако препознајемо основне елементе описа тоталитарних режима које ће каснији аутори доносити и разрађивати, но терор, култ вође и изједначавање партије и државе која је **свепрожимајућа** код свих су остали основа за дефиницију тоталитарних режима. Подсетимо се, основна разлика између класичних ауторитарних диктатура и тоталитарних јесте управо ова потреба да се кроз владајућу идеологију контролишу сви сегменти и аспекти живота у једној држави.

Још важније, аутор овде јасно дефинише однос партизана према Србији као према непријатељској земљи, са непријатељском популацијом, коју треба у принципу третирати као окупациону зону за преваспитавање и глајхшалтовање. Најпре треба рећи да је лажан и апокрифан наводни документ који се преко интернета ширио у коме Тито наводно наређује да се Србија третира као окупирана земља. Но, како је нпр. Девеић показао у раду у ком је анализирао партизанске наредбе у Архиву у Железнику постоје јасне индикације у одлукама јединица да се управо на тај начин поступа са територијом и људима који се „ослобађају“¹⁸.

Страњаковић такође даје важан попис усташких и других заиста квислиншких официра који су учествовали у ослобађању Србије као делови партизанске војске, а треба подсетити да су у тим операцијама учествовали и Бугари који су до мало пре тога били део окупационе војске која је чинила злочине на истоку Србије. На стр. 117 говори о овом режиму као центру окупљања за све антисрпске елементе. О општем карактеру наступања партизанских формација он правилно каже: „Још приликом њихових продора у Србију у децембру 1943. и јануару 1944, потом у априлу, мају 1944. они су се понашали према народу као освајачка војска, а народ

¹⁸ Немања Девеић, „Нова документа о револуционарном терору у Србији“, *Годишњак за истраживање геноцида*, Београд, Крагујевац, 2018, стр. 111 – 126.

се према њима односио као према непријатељу. Добровољно им није нико прилазио, од принудно мобилисаних добар део је успевао да побегне, док је већина мушког становништва пред појавом партизана напуштала куће и склањала се у шуме или у сигурније крајеве у позадини.“ (стр. 162). Ово постаје још јасније кад се зна колико је необучене деце оставило своје животе на Сремском фронту јуришајући на искусне немачке и усташке формације.¹⁹ Уз то треба навести и фрустрацију Тита и партизанских вођа како избацивањем из Србије крајем 1941. године тако и неуспелим покушајем с пролећа 1944. да се у рејону Ваљева убаце у Србију, што су омеле здружене снаге четника, Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса.²⁰

Још је индикативнији опис првих системских мера према ослобођеној територији и ослобођеном народу: „Прве ефикасне мере биле су оне, својствене сваком окупационом систему: увођење новог полициског часа, са забраном кретања од 8 часова увече па до јутра и обавезно пријављивање свих грађана изнад 16 година ради стварања нове полициске картотеке ради добијања нових и једино важећих исправа, при чему је свако лице ради доказивања свога идентитета морало да доведе као сведоке два грађанина. То су биле сасвим довољне мере да би се по градовима могла извршити хапшења, интернирања, депортација или убијање људи“ (стр. 162-163.) Страњаковић дакле јасно показује да је постојао прави систем Титовог терора и да тај „терор Титовог режима има све карактеристике најцрњег тоталитаризма“.

На страни 168 детаљно обрађује успостављање култа вође, идентификовање народа са Титом итд. које је, као што знамо, тек знатно касније развијено са срамном манифестацијом слетова и ношења Титове штафете за његов измишљени рођендан. Спис се завршава (стр. 180) одличном анализом начина на који је Тито пренебрегао све претходно преузете обавезе и од привремене скупштине направио симулацију конституанте, где је на крилима репресије завео комунистички „уставно-правни систем“ заснован на „диктатури пролетаријата“.

Живко Топаловић додаје још један важан елемент за разумевање 1944. као система окупације. Следећи немачког научника Ернеста Халперина који је 1957. године објавио књигу *Успешни херетик*, он развија тезу о томе да се Тито ослања на неколико стотина хиљада фанатизованих брђана,

¹⁹ Готово свака породица у централној Србији има неког кога је изгубила тамо. Ујак мог оца погинуо је са 17 година и његов отац Вула, носилац Солунске споменице, није успео да му нађе кости.

²⁰ Боривоје М. Карапанџић описује како је изгледало кад су партизани у ноћи 15. на 16. септембра коначно заузели Ваљево. Поименице наводи припаднике српске елите које су одмах ликвидирали и наводи тврдњу да је убијен сваки десети становник овог града. Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији, 1941-1945*, треће издање, Кливеланд, Ваљево, 2010, стр. 318-319.

Динараца, који су се по старом антрополошком миграционом обрасцу Балкана слили у србијанску равницу и загосподарили системима власти, бирократије, полицијске и војне моћи и тиме се издигли из сиромаштва и беде. „Они су на живот и на смрт везани за овај режим. Пад режима би за њих значио крај њихове каријере, а често и крај живота. Ни један други комунистички режим не располаже са тако многобројним, у рату опробаним и фанатизованим елитним трупима“ (према Topalović, стр. 8). На истој страни Топаловић указује на то да се у народу раширила изрека „Сишло Цетиње на Дедиње“. Све до половине педесетих година у књижевним часописима који су излазили у Београду доминирала је ијекавица. Иначе у документима која излазе на видело о комунистичком терору у Србији 1944. и 1945. види се да су мотиви за стрељање људи често били и материјалне природе, дакле отимање кућа, вила и других делова поседа. Убијана су и малолетна деца из четничких кућа и, као што су показали чланови Комисије која се бавила овим периодом, највећи број стрељаних су били невини, идеолошки противници, а не сарадници окупатора²¹.

У питању је још једна од наших националних трагедија да су идеологизовани брђани, великим делом Срби (укључујући и Србе католике) из динарских крајева 1944. побили десетине хиљада Срба у Србији служећи под Хрватима, Словенцима и комунистима свих боја.

*

Да закључимо. Ако смо показали да је титоистички режим у основи тоталитарни режим заснован на уништавању сваке индивидуалне слободе, на елиминацији приватног власништва, на национализацији и отимању приватне имовине, земље и других облика приватне својине, да се заснива на терору који спроводе тајна полиција, јавна полиција, војска и други системи принуде и репресије, да је у периоду од уласка у Србију у наредна три месеца убијао десетине хиљада грађана без суђења (све до 26. јануара када је наређено да мора макар симулација суђења да се изведе); ако је уз то тачно да је од почетка био успостављен на неговању култа вође, бившег аустроугарског подофицира који је неколико деценија раније нападао Србију, ако је као основу образовања, медијске политике и свих других облика јавне едукације увео титоистичку идеологију као једини прихватљив поглед на свет, ако је читава уставна основа и унутрашња реорганизација те државе била изразито антисрпска и уз то усмерена ка елиминисању модерне српске традиције и посебно Српске православне цркве из јавне сфере (уз прогон свештеника и архијереја), поставља се питање како се о 1944. години може говорити као о години ослобођења Београда или Србије генерално. О ослобођењу би имало смисла говорити да је немачки окупациони режим

²¹ https://jadovno.com/arhiva/tl_files/ug_jadovno/gradjanski-rat.pdf

заменен режимом индивидуалне и колективне слободе и за припаднике српског народа као најбројнијег у Југославији, која би била гарантована владавином права за сваког човека и пуном заштитом приватне својине. У држави је међутим као и у другим источноевропским земљама један тоталитарни систем био заменен другим, а многе индиције показују да су и сами ослободиоци ту земљу доживели и третирали као простор који су окупирали и који насилно покушавају да уз све тоталитарне мере ставе под своју контролу, очисте и глајхшалују.

Јосип Броз Тито није стога ослободилац Србије већ лидер који је у њој након слома немачке окупације успоставио тоталитарни систем као нову окупацију исте земље и истог народа. Миланов 1952. године с правом дакле упозорава да се већина народа у својој рођеној земљи осећа „као под једном чудном страном окупацијом изведеном од њихових сопствених земљака“ (стр.80).

Литература:

- Arent, H, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998.
- Банковић, С, *У предворју пакла*, Катена мунди, Београд, 2018.
- Грифин, Р, „*Marciare e marcire*: пролиферација маршева проистеклих након догађаја 28-29. октобра у Риму“, у Миша Ђурковић (ур.) *Фашизам у нашој епохи*, ИЕС, Чигоја штампа, Београд 2023, стр. 18-41.
- Девећ, Н, „Нова документа о револуционарном терору у Србији“, *Годишњак за истраживање геноцида*, Београд, Крагујевац, 2018, стр. 111 – 126.
- Ђурковић, М, Алексић, Б, *Лазо М. Костић: наука, идентитет, родољубље*, ИЕС, Институт за српску културу, Београд, Никшић, 2019.
- Зечевић, С, *Сећања и казивања*, издање аутора, 2004.
- Карапанџић, Б, М, *Грађански рат у Србији, 1941-1945*, треће издање, Кливеланд, Ваљево, 2010, стр. 318-319. https://jadovno.com/arhiva/tl_files/ug_jadovno/gradjanski-rat.pdf
- Лазич, В, *Titov pokret i režim u Jugoslaviji, 1941-1946.*, drugo izdanje, Деčје новине, Горњи Милановац, 1992.
- Lazitch, V, *Lenine et la 3e Internationale*, La Baconniere, 1951.
- Lazitch, V, *Tito et la révolution yougoslave: 1937-1956*, Fasquelle, Paris, 1957.
- Марковић, П, Ј, *Београд између истока и запада 1948 – 1965*, Службени лист, Београд, 1996.
- Миланов, К, *Титовитина у Југославији*, Гутенбергова галаксија, ИЕС, Друштво за проучавање привредне историје, Београд, 2021,

Миланов, К, „Спор око тумачења српске историје“, у *Титовићина у Југославији*, Гутенбергова галаксија, ИЕС, Друштво за проучавање привредне историје, Београд, 2021, стр. 309-322.

Миланов, *Обрачун - начела и разлози*, Гутенбергова галаксија, ИЕС, Друштво за проучавање привредне историје, Београд, 2023.

Милосављевић, Б, „Историографски и методолошки значај дела Кајице Миланова“, у *Титовићина у Југославији*, Гутенбергова галаксија, ИЕС, Друштво за проучавање привредне историје, Београд, 2021, стр. 323-338.

Neumann, F, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1992.

Topalović, Ž, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, Izdanje Sindikalista i Naše reči, London, 1964.

Friedrich, C and Brzezinski, Z, K, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, 2nd ed. 1965.

Свијић, В, „Dokument iz 1944. otkriva jeziva naredjenja, „Ko ne može da ubije neprijatelja taj nije komunista“, *Blic*, 10. decembar, <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/dokument-iz-1944-otkriva-jeziva-naredjenja-ko-ne-moze-da-ubije-neprijatelja-taj-nije/0tyfjnn>

Summary

Миша Ђурковић

KAJICA MILANOV, BRANISLAV STRANJAKOVIĆ AND THE MECHANISMS OF ESTABLISHING TOTALITARIANISM IN YUGOSLAVIA

Eight decades after 1944 as the key year for regime change in Serbia, the thesis that Serbia was liberated then is still dominant. The author examines the definition of the process of change of power that took place at that time. Using the works of Kajica Milanov and Branislav Stranjaković, originally published in emigration as evidence of the methods of establishing totalitarian government in Serbia and Yugoslavia, he presents the hypothesis that one occupation was then replaced by another. The Nazi occupation was replaced by a communist totalitarian system based on the “liberation” of people from private property, human rights and freedoms, the rule of law and elementary security, from family values, religion and tradition, etc. In addition, there are numerous testimonies that the “liberators” perceived Serbia as an occupation zone and its inhabitants as enemies. Based on all that and the results of the rule of the Titoist system, we claim that 1944 cannot be spoken of as a year of liberation.